



ONDINA

Região Occipital do Crânio



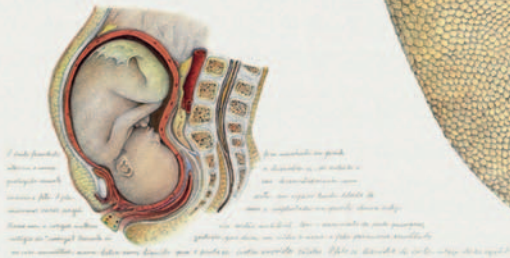
Ouvido e Gueiras



Região Pélvica



Gestação



Coração e Sistema Elétrico Cardíaco



Encéfalo e Vácula Jugular



Olho e Órbita



Vértebra Caudal 2a



(Família dos Sirenídeos)
Vitória da Conquista – Estado da Bahia

PAUL FABER
BERT SLIGGERS

EEN ZEE VOL
MEERMINNEN
Verleiding & bedreiging

TEYLERS
museum

 | LANNOO

| 6 | Voorwoord

| 9 |

DE OUDHEID Een duik naar de oorsprong

De oudheid | 10 | Zeewezens en de dood | 15 | Sirenen | 17 |

| 23 |

DE MIDDELEEUWEN Een christelijke visie op de sirene

Geboorte van de meermin | 24 | Van vogel naar vis | 25 | Over de aard der dingen | 27 |

Sirenen en meerminnen in de kunst | 29 | Sirenen of meerminnen? | 33 |

Melusine | 36 | Einde der middeleeuwen | 37 |

| 41 |

RENAISSANCE & BAROK Het herleven van de oude goden

Het Rubens-effect | 48 | Van Antwerpen naar Amsterdam | 53 |

Zeegodinnen in huis | 58 | Nautilusbekers | 61 | Water | 62 |

| 65 |

DE VERLICHTING De strijd om de waarheid

Onbekende waterwezens | 66 | Fantastische verhalen | 66 | Het Boeronees zeewijf | 67 |

De meermin van Edam | 70 | Classificatie | 72 | Bestiarium | 74 | Van horen zeggen | 75 |

Met eigen ogen | 76 | Encyclopedisten | 78 | Komt dat zien! | 80 |

coverbeeld:

Johannes Frederik Lavies, Affiche voor Zandvoort Holland

1954, papier, 100 x 60 cm

Collectie ICN

© Foto: Tim Koster, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

| 85 |

DE 19E EEUW De gouden eeuw van de zeemeermin

Ondine | 86 | Waternimfen | 89 | De godheid die zich voor geen vreugde schaamt | 95 |

| 105 |

DE 20E EEUW De zeemeermin wordt populair

Reclame | 108 | Tattoo | 115 | Film | 120 |

| 127 |

AFRIKA EN DE DIASPORA De watergodin leeft

Verbeelding van de watergodin | 132 | Demonisering | 140 | Centraal-Afrika | 140 |

De grote oversteek | 147 | Watramama | 148 | Brazilië: Yemanjá | 150 | Haïti: Lasirèn | 154 |

| 159 |

IN ANDERE CULTUREN Een zee vol meermijnen

Thailand | 161 | Java | 162 | Bali | 164 | Australië | 168 | Mexico | 171 |

| 174 | Personalia

| 175 | Literatuurlijst



Watergodinnen zijn ongrijpbare wezens. Ze zijn moeilijk te definiëren en op het moment dat je meent te weten dat ze toch echt niet bestaan, duiken ze schaterlachend achter je op. Wij zijn niet de eerste stervelingen die bekoord zijn geraakt door het fenomeen zeemeermin. Er werden al eerder artikelen en boeken geschreven en tentoon-

stellingen georganiseerd. Geleerden hebben archieven uitgespit en kunstenaars zijn geïnspireerd geraakt in een zoektocht naar de reconstructie van haar geschiedenis. Eigenlijk zijn we slechts de laatste van een eindeloze rij tobbers die de sirene of meermin proberen te kennen en te duiden, variërend van vooraanstaande filosofen tot fantasievolle zeevaarders. Elk van ons legt nieuwe accenten. Wat nieuw is aan de hierna volgende benadering is dat we de watergodin niet alleen door de tijd maar ook wereldwijd volgen.

En laten we het meteen maar toegeven: hoeveel werk er ook is verzet, alles was tevergeefs: de waarheid over de zeemeermin bestaat niet. Per definitie is de zeemeermin ondefinieerbaar. Het is een glibberig, watervlug wezen, letterlijk en figuurlijk ongrijpbaar, een shapeshifter, zelfs op haar vissenstaart kunnen we niet afgaan, want als goddelijk wezen kan ze die afleggen als het haar uitkomt. Het is een vrouwelijk waterwezen, van goddelijke of mythische aard, dat talloze verschijningsvormen kent en een stoet van verhalen achter zich aansleept. Haar oorsprong ligt zo ver terug in de tijd dat we er niets verstandigs over kunnen zeggen. We kunnen enkel speculeren.

Het is begrijpelijk dat veel mensen, zowel vroeger als vandaag bovennatuurlijke eigenschappen toedichten aan alles wat met water heeft te maken: de zee, de rivieren en de bronnen. Water is immers een magisch element: het is een noodzakelijke voorwaarde voor leven, maar het beschikt ook over de kracht te vernielen. Mensen worden geboren in water en hebben water nodig om te overleven. Landbouwers hopen op voldoende regen, maar kunnen getroffen worden door overstromingen; scheepslieden maken gebruik van het water om



te vissen en te handelen, maar vrezen de onvoorspelbare storm en torenhoge golven.

Logisch dat goddelijke wezens die met water worden geassocieerd, beide eigenschappen krijgen toegedicht: de verleiding met welvaart, groei, vruchtbaarheid, liefde en de bedreiging met verlies van ziel of het leven. Of watergoden vrouwelijk of mannelijk zijn, hangt grotendeels af van de maatschappij die ze gestalte geeft. De patriarchale Griekse godenwereld legt de hoogste macht bij mannelijke goden, maar in vele andere samenlevingen lijkt de associatie met water eerder vrouwelijk van aard te zijn. De oude verhalen en voorstellingen komen tot ons via documenten, overleveringen, en kunstwerken.

Schriftelijke bronnen lopen soms parallel met visuele bronnen, maar soms ook niet. Dat beeldende kunstenaars overal keer op keer verleid worden door de vloeiende vormen van de meermin lijkt evident. De betekenis die haar wordt gegeven blijkt zo vloeibaar als haar element, ze is bij uitstek een hybride wezen. Ze is mens maar ook dier, behoort tot de zee maar ook tot het land, ze is een oogstrelende, warmbloedige vrouw, maar ook een kille vis met schubben, heeft een gouden stem, maar verslindt je levend, is de vleesgeworden verleiding en tegelijkertijd onbereikbaar. Wie haar spoor volgt door de tijd maar ook over de continenten heen, wordt getroffen door overeenkomsten dwars door grenzen van tijd en plaats heen. Zo lijkt de middeleeuwse verkettering van de sirene als zondige en wellustige dienaar van de duivel heel sterk op de wijze waarop de evangelische kerken aan de West-Afrikaanse kust de watergeest Mami Wata demoniseren. En de ramskoppen 3000 jaar geleden geofferd door Griekse zeelieden klinken door in de karbouwenkoppen die Indonesische vissers offeren aan Ratu Kidul, de

koningin van de Zuidzee. Elke cultuur herschept zijn eigen meermin, waarbij Noord-Europa strijdt tegen Zuid-Europa, en het christendom tegen 'heidense' praktijken, traditionele Afrikaanse waarden tegen de corrupte verleidingen van de moderne wereld. In al die verhalen spelen watergodinnen een rol, in de gedaante van een vrouw met vissenstaart, van Maria of een Indiase slangenbezweerster. Dit boek biedt geen simpel en eenduidig antwoord; wie een stevig houvast zoekt, blijft maar aan land. Wie niet bang is steeds opnieuw al spartelend en duikend zijn ideeën te moeten herzien, springt in het water, de meermin zal u met open armen ontvangen. Een verleidelijke, maar ook zeer bedreigende gedachte...

In dit avontuur staan we op de schouders van vele voorgangers. Met name noemen we de tentoonstelling *Van sirenen en meerminnen* uit 1992 van Vic de Donder en de wetenschappelijke staf in de ASLK te Brussel, en het project Mami Wata in 2008 rond de watergodin in Afrika en de diaspora van Henri Drewal en een groot aantal meewerkende wetenschappers. Een bescheiden leeslijst geeft een deel aan van de bronnen waaruit we hebben geput. Daarnaast hebben we concrete steun en suggesties ontvangen van vele meerminvrienden en -vriendinnen. We danken daarvoor met name Henry Drewal, Terry van Druten, Ruurd Halbertsma, Friedie Hellemons, Bert Knispel, Steven van der Mije, Marijke Naber, Georges Petitjean, Foske Rozenboom, Dana Rush, Lejo Schenk, Anita Smulders, Alex van Stipriaan, Mona Suhrbier en Wouter Welling.

Paul Faber en Bert Sliggers





I.

DE OUDHEID

Een duik naar de oorsprong



EEN ZEE VOL
MEERMINNEN
Verleiding & bedreiging



De zeemeermin is zo oud als de zee zelf.

Sinds het begin der tijden maakt de zee het grootste deel uit van de wereld en is ze de kraamkamer van het leven. Miljoenen jaren geleden vormde het leven zich in de zee, en ontwikkelde zich tot steeds grotere en complexere wezens totdat de eerste exemplaren zich langzaam en voorzichtig aan land waagden. In de periode dat we voor het eerst kunnen spreken van mensachtigen, is de band met dat water al lang doorgesneden, wij mensen zijn overtuigde landdieren geworden, maar die verre oorsprong heeft zich diep in ons brein genesteld. Bovendien beginnen we allemaal ons individuele bestaan nog steeds als waterdier. Negen maanden lang drijven mensenkinderen in het vruchtwater van hun moeder. Pas bij de geboorte schiet er voor het eerst zuurstof uit de lucht onze longen in: met een schok en een krijt worden wij allemaal individueel van een waterdier een landdier. We zweven gewichtsloos in het water in die veilige binnenwereld, daarbuiten moeten we moeizaam leren lopen. Onze relatie met de zee en met het open water in het algemeen, is nog steeds ambivalent. De aanblik van eindeloze watervlaktes is voor ons ontzagwekkend, mooi, meeslepend, indrukwekkend, maar ook bedreigend, mysterieus, ongrijpbaar. Wanneer de menselijke beschaving opruikt, worden zeeën en meren van barrières tot verbindingswegen. Mensen bouwen boten en schepen, gaan varen, maken contact met andere mensen, gemeenschappen en culturen. Ze wagen zich in kleine houten bouwwerkjes op de eindeloze watervlaktes, met riemen en zeilen. De zee is genereus, draagt de boten naar de overkant, waar gehandeld wordt, geruild, geleerd. De zee zelf is ook een voorraadschuur, gevuld met vis. Maar op onvoorspelbare momenten

steekt de wind op, pakken donkere wolken zich samen, en begint het te stormen, bliksemen, regenen. Als de zee zich op zijn heftigst laat zien, maken kleine houten schepen geen schijn van kans. Wie overboord slaat is reddeloos verloren.

Niet zo vreemd dus dat volkeren die aan of bij de zee wonen en zich op het water wagen, alle middelen zoeken om de mysterieuze natuurkrachten te doorgronden of zelfs te beïnvloeden. Die plotse storm moet wel door vertoornde goden zijn veroorzaakt. Wat hebben we fout gedaan? Of zijn er monsters in de zee die deze draaikolk op ons afsturen? Wat leeft er allemaal in die geheimzinnige diepte?

Wat zich in de hoofden afspeelde van de oudste zeevaarders is niet te reconstrueren. Pas heel langzaam, met het verglijden van de tijd, wordt onze blik wat scherper. Dan komen er archeologische resten en nog later schriftelijke bronnen waarmee we met wat meer zekerheid uitspraken kunnen doen, over ideeën, geloof en praktijk.

We beginnen ons verhaal in een tijd en een omgeving waar die gegevens enigermate voorhanden zijn, en waar we bovendien cultureel gezien nog steeds mee zijn verbonden: het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied, in het eerste millennium v.Chr., de Griekse oudheid. De Griekse beschaving ontwikkelde zich op Kreta, de eilanden in de Egeïsche zee en op het Griekse vasteland. De zee was de verbindende factor.

In de preklassieke Griekse cultuur komen we al volop aardewerk tegen dat eenvoudig gedecoreerd is. Naast geometrische ornamenten vinden we twee soorten afbeeldingen: paarden en schepen. Uit de Minoïsche cultuur die in het 4e millennium v.Chr. ontstaat op Kreta, kennen we gekleurde wandschilderingen met onder meer afbeeldingen van de zee en



van zeedieren zoals dolfijnen. Nog later ontwikkelt zich op het vasteland de Myceense beschaving. Deze vroegste perioden worden beschreven door een man, die een toegangspoort vormt tot de kennis van de vroeg-Griekse wereld. Het is de blinde dichter Homerus die twee epische gedichten achterliet die we nu nog kennen als de *Ilias* en de *Odyssee*, twee verhalen die op elkaar aansluiten. In de *Ilias* verzamelen de legers van de Griekse stadsstaten zich om de roof van Helena te wreken, de vrouw van Menelaos, de koning van Sparta. Ze wordt geschaakt door Paris, de Trojaanse koningszoon. De Grieken besluiten Troje te belegeren, varen met honderden schepen naar Troje – op de Turkse kust – en slagen er uiteindelijk in de stad in te nemen en te verwoesten. De *Odyssee* is een uitvloeiing van de *Ilias*. Een van de Griekse deelnemende helden Odysseus, koning van Ithaka, raakt op zijn terugreis uit de koers, en wordt door de nymf Calypso op een eiland vastgehouden. Uiteindelijk wordt de ban verbroken, hij ontvlucht het eiland, en onderneemt vervolgens een zwerftocht over zee alvorens hij uiteindelijk zijn land weet te bereiken en zich kan herenigen met zijn vrouw Penelope en zijn zoon Telemachos. In beide verhalen, waarschijnlijk ontstaan rond 800 v.Chr., speelt de godenwereld een essentiële rol. Weliswaar worden de daden uitgevoerd door menselijke helden, maar ze worden aangestuurd, tegengehouden, of voorzien van bijzondere krachten door de goden. Homerus geeft ons daarmee niet alleen een meeslepend verhaal, maar biedt de lezer ook inzicht in het wereldbeeld van zijn tijdgenoten, waarin de Olympische goden de lijnen uitzetten. Homerus is echter ook historicus, hij spreekt van gebeurtenissen die lang voor zijn tijd hebben plaatsgevonden. Hij roept ook een wereld op waarin nog

volop sporen te vinden zijn van allerlei oudere geloven, goden, mythen en legenden. Een deel daarvan heeft zijn oorsprong verder naar het oosten, in Mesopotamië.

De zee speelt in beide verhalen, maar vooral in de *Odyssee*, een belangrijke rol. Het schip van Odysseus is een speelbal in de handen van een niet altijd overzichtelijk geheel van goden en zeemonsters. Bovenaan in de hiërarchie staat ‘de blauwharige Poseidon’. Hij is de belangrijkste god van de zeeën en de wateren, en steekt in absolute macht soms zelfs Zeus naar de kroon. In de *Odyssee* wordt hij vaker genoemd dan enig andere god. De Olympische goden zijn zeer menselijk van karakter. Poseidon vecht een persoonlijke vete uit met Odysseus. Zo ziet Poseidon na zijn bezoek aan de Ethiopiërs Odysseus varen:

‘Maar ik beloof hem nog het volle pond van ellende te geven! En meteen dreef hij de wolken bijeen, hij greep zijn drietand en verruwde het zeevlak; uit alle hoeken joeg hij de stormvlagen op; aarde en zee werden in wolken gehuld, van de hemel daalde donkere nacht.’

Hij geldt als machtig en sterk, maar is ook zo onstuimig als de zee zelf. Met zijn drietand kan hij stormen oproepen, schepen verpletteren en overstromingen veroorzaken. Dat geldt ook voor aardbevingen, hij staat tevens bekend als ‘de aardeschudder’. Geen wonder dat zeevaarders en vissers Poseidon vreesden, vereerden en hem offers brachten voor een behouden vaart of rijke visvangst. Niet alleen de literaire bronnen van Homerus geven inzicht in de wereld van de klassieke (water-)goden. Een belangrijke vroege kennisbron is de zogenaamde



Een zeldzame afbeelding van
Poseidon met een vissenstaart,
vergezeld van zijn echtgenote Amphitrite.

Ca. 460 v.Chr., Attische roodfigurige vaas, Aegina, 14 cm (h.)
Nationaal Archeologisch Museum Athene

Theogonie van Hesiodus, uit de 8e of 7e eeuw v.Chr., over de vorming van de goden- en mensenwereld. In dit dichtwerk scheppen de Olympische goden orde in de chaotische oertijd waarin tal van hybride mengwezens bestaan. Een deel van deze mengwezens, deels mens deels dier, is waarschijnlijk ontleend aan andere culturen zoals die van Egypte en Mesopotamië, maar werd door de Grieken van eigen en nieuwe betekenissen voorzien. Een deel van die wezens krijgt een plaats in de Griekse mythen.

Zo zijn er naast Poseidon meer zeewezens met bovennatuurlijke krachten. Daar is Nereus, de ‘oude man van de zee’, die samen met enkele soortgenoten behoort tot een preolympische generatie en steeds meer door Poseidon wordt overschaduwd. Samen met Doris heeft hij een vijftigtal dochters die naar hun vader de *nerēiden* worden genoemd. We zullen de *nerēiden* nog vaak tegenkomen in ons verhaal. Ze zijn mooi, kinderen van de Middellandse Zee, en goedgezind. Wellicht de bekendste *nerēide* is Thetis. Zij trouwt met een aardse sterveling, Peleus, en baart hem een beroemde zoon, Achilles, die een doorslaggevende rol zal spelen in de Trojaanse oorlog. Ook Poseidon is volgens vele bronnen gehuwd met een *nerēide*, Amphitrite. Later verliest ze haar betekenis en wordt ze slechts als een metgezel beschouwd, of zelfs als de personificatie van de zee. Amphitrite is volgens een bepaalde bron de oudste *nerēide*, dochter van Nereus en Doris.



Sierplaatje met een voorstelling van
Poseidon en Amphitrite, zittend op een zeestier.

Hellenistische periode 3e-1e eeuw v.Chr., goud, 4,8 x 5,9 cm
Rijksmuseum voor Oudheden Leiden

Homerus bespeurt haar werk regelmatig:
‘Op hen werpt de blauwachtige Amphitrite de
machtig bruisende golven.’

Odysseus erkent haar macht wanneer hij verzucht:


‘Maar dan vrees ik, dat opnieuw de storm mij zuch-
tend van wanhoop sleurt naar de visrijke zee,
of dat een godheid mij uit de diepte een groot zee-
monster op het lijf jaagt, zoals de beroemde
Amphitrite er talrijke kweekt.’

Een andere *nerēide* die we nog met naam zullen
tegenkomen is Galatea.

De *nerēiden* worden in de beeldende kunst van de
oudheid en daarna dikwijls afgebeeld in aanwezig-
heid van *tritonen*. Triton is de naam van een zoon van
Poseidon en Amphitrite, maar de naam wordt ook



SCHADE LEER V.

SONNET. 

III.

RENAISSANCE & BAROK

Het herleven van de oude goden



EEN ZEE VOL
MEERMINNEN
Verleiding & bedreiging



Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van
de gelijknamige tentoonstelling in Teylers Museum in Haarlem
van 25 mei tot en met 15 september 2013.

Beeldredactie: Paul Faber en Bert Sliggers

Fotografie: Martijn Zegel – *tenzij anders vermeld*

Grafisch ontwerp: Leen Depooter, quod. voor de vorm.

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2013

ISBN 978 94 014 0868 4
D/2013/45/141 – NUR 644/694

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt
in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief
met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

www.lannoo.com
www.teylersmuseum.eu